

WIX GYÖRGYNÉ

A szerzetesi könyvtárak sorsa*

Bevezetés

„Állami tulajdonba került könyvanyag” — ebbe a kissé eufemisztikus kategóriába tartozott egyebek között a felosztott szerzetesi rendházak könyvanyaga is. Állami tulajdonba sokféle forrásból „került” könyv, hiszen a második világháború s az azt követő — szélsőségesen radikális fordulatokkal teljes — évek nemcsak az embereket, a tárgyakat sem kímélték. Gazdátlan otthonok, megszűnt hivatalok, széthullott egyesületek felügyelet nélkül maradt helyiségei sok könyvtárat, de legalábbis néhány polcsornyi könyvet őriztek falaik között. Ezeket olykor a helybéli lakosság hordta szét, máskor azonban a helyükön maradvá gazdára, megmentőre vártak. A politikai és gazdasági viszonyok rendeződése során már 1945-ben létre is hozták az Elhagyott Javak Kormánybiztoságát, amely a gazdátlanul maradt műkincsek stb. összegyűjtésére volt hivatott. Hogy ez a szervezet, majd később az Országos Könyvtári Központ (a továbbiakban OKK), vagy az egyes könyvtárak mit tettek e szörványosan felbukkanó, kallódó könyvek, könyvtárak megmentése érdekében, annak vizsgálatára jelen tanulmány nem terjed ki. Nem is terjedhet, mert szerzője csak 1949-ben, illetve 1951-ben lett az OKK munkatársa, s csupán saját, a felosztott rendházak könyvtárainak sorsát illető emlékei megírására vállalkozott.

* 1988-ban — az OSzK-KMK felkérésére — állítottuk össze Borsa Gedeonnal *A szerzetesi könyvtárak sorsa* címmel a rendházak könyvtárai „államosításának” történetét. A *Könyvszemlé*ben nyilvánosságra kerülő szöveg a 95 gépelt oldalnyi tanulmány bevezető, általános része, illetve zárófejezete. (Most első ízben kerül publikálásra, annak idején a KMK nem adta ki.) A 32 gépelt oldalt kitevő rész változatlanul, csupán az anekdotikus részek elhagyásával jelenik most meg, egyetlen változással: Borsa Gedeon kérésére neve mint társszerző lemarad, noha a szöveget egyetlen szóval jóváhagyta. Ebben a részben csupán irattári dokumentumokra támaszkodott a szöveg, s nem az ő feljegyzéseire, ezért kérte a társszerzőség mellőzését. A teljes tanulmány egyébként az OSzK-KMK szakkönyvtárában található és tanulmányozható. Miért adtunk most módot a cikk nyilvánosságra hozatalára? A megírás idején, 1988-ban, mikor az erre való felkérésnek helyt adtunk, a félreértések eloszlátása volt fő célunk. Ma, öt év után, el kellett fogadnunk azt az érvelést, hogy az akkori tanúk közül egyre többen hiányoznak, s így az emlékeinket irattári dokumentumokkal alátámasztó összeállításnak addig kell megjelennie, amíg azt az eseményeket átélők hitelesíthetik.

Emlékeinket azonban az idő múlásának kevésbé kitett dokumentumokkal is alátámasztottuk. Ezek közül a legfontosabb a szerzetesi — és egyéb — könyvanyag biztonságba helyezésével és szétosztásával foglalkozó osztály (először az OKK tanulmányi és szervezési, később tudományos osztálya, annak megszűntével a jogutód, a Népkönyvtári Központ könyvfeldolgozó osztálya, amely 1954-től az Országos Széchényi Könyvtárban „Könyvelosztó”, később „Főlépéldányközpont” néven működött) saját irattára. Ez az irattári anyag jelenleg az OSzK irattárában beszámozott irattartókban, de becsomagolva, mutatók nélkül, sajnos már nem is hiánytalanul, de fellelhető. Horváth Viktor *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)*. c. tanulmányában¹ erre az anyagra OSZK–KEO jelzéssel és az irattartó számának megadásával hivatkozik. Mi azonban — minthogy ennek az anyagnak mutatója nem volt — legfontosabb forrásunkat, a szerzetesi könyvtárak sorsára vonatkozó palliumokat, egyetlen, „Szerzetesi könyvtárak” feliratú csomagban egyesítjük, hogy az utókor esetleges kutatója együtt találja az idevágó és logikailag össze is tartozó anyagot. Másik objektív forrásunk Borsa Gedeon — pusztán dátumokra és tényekre szorítkozó — szűkszavú naplója.

Mi indított minket arra, hogy igent mondjunk, amikor emlékeink írásba foglalására felkértek? A feladat — előre felmérhetően — nem sok sikerrel kecsegtető: bár bizonyos vonatkozásaiban kétségkívül tükrözi az akkori idők viszonyait, ám a mai, bennfentesebb emlékezések között sápadtnak, érdektelennek mondható, ugyanakkor tudományosan nem sok újat tár fel. A könyvtárak állami tulajdonba vétele nem újkeletű jelenség, nem a szocializmus vívmánya. Nem egy uralkodói gyűjtemény gazdagodott renitens, vagy annak mondott, főurak, főpapok nagy gonddal gyűjtött könyvtáraival Európa-szerte; hogy csak egy hazai példát említsünk, a Mátyás király ellen lázadó Janus Pannonius könyvtárát alighanem a korvinák közé sorolta a könyvgyűjtő uralkodó. II. József a feloszlott rendházak könyveit „államosította”, a francia forradalom meg éppenséggel hatalmas könyvtömegeket mozgatott meg.

Ám feltehetően sem Mátyás királyt, sem II. Józsefet, de még a konvent tagjait sem vádolta az egykorú tudományosság azzal, hogy mennyivel szerencsésebb lett volna, ha ezeket a könyvtárakat a helyükön hagyják, s így az utókor hiánytalanul együtt találhatja és tanulmányozhatja azokat. („Te herdáltad el, másokkal együtt a szerzetesi könyveket?” — kérdezte nemrég egy, az ebben a munkában részt vevő kortársunkat egy fiatal kolléga.) A múltbeli tudósok talán előre látták, hogy mire az utókor elérkezik, már nem találna tanulmányozni valót; a gazdátlanul maradt könyveket a tanulatlan nép széthordta volna.

¹ HORVÁTH Viktor: *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon. (1949–1960)* = Az OSzK Évkönyve 1974–1975. 233–259.

Amikor minket, mint a feladat mondhatni kétkezi munkásait, manuális végrehajtóit felkértek arra, hogy írjuk meg a szerzetesi könyvtárak 1945 utáni történetét, akkor én abban a reményben mondtam igent, hogy képes leszek megmutatni azokat a körülményeket, amelyek odavezettek, hogy ezek a gyűjtemények nem maradhattak a helyükön, nem gazdagíthatták eredeti szűkebb közösségük tudományos életét, hanem összegyűjtve, majd az ország működő könyvtárai között szétosztva lehetett csak megőrizni és bevonni őket a hazai tudományos vérkeringésbe. És legfőképpen az vezetett, hogy — sajnos már megkésettén — fel tudjam mutatni azoknak az érdemét, akik nem nyugodtak és kiharcolták, hogy ezek a pótolhatatlan értékek a működő könyvtárak állományát gazdagítsák, ahelyett, hogy a lakosság hordja szét, vagy „klerikális kacat”-nak deklarálva, zúzdába kerüljenek. Egy nevet már itt említenünk kell: Kóhalmi Béla ekkor is, mint oly sokszor és a könyvtárügy annyi területén, harcolt azért, amit helyesnek tartott.

* * *

I. Az Országos Könyvtári Központ

Mielőtt a szerzetesi könyvtárak történetébe kezdenénk, el kell mondanunk, mi is volt, milyen is volt az Országos Könyvtári Központ, amely magára vállalta, megkísérelte nemcsak a szerzetesi, hanem általában a kallódó könyvek összegyűjtését és a megfelelő könyvtárak közötti szétosztását.

Aki a magyar könyvtárügy múltjában járatos, talán tudja, hogy a két háború között — német mintára — alakult egy Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ (OKBK), amely központi katalógus vezetését, duplumok cseréjét, nemzetközi cserét és más könyvtárközi feladatokat látott el.² Ennek az intézménynek lett a második világháború utáni utóda az OKK. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felügyelete alá tartozó intézmény feladatait több rendelet írta elő³, anélkül azonban, hogy bármiféle „hatalom”-mal, szankcionálási lehetőséggel alátámasztotta volna azokat a központi könyvtári feladatokra vonatkozó pontokat, amelyekkel ezekben a rendeletekben megbízta. Az ország nagy könyvtárait akkoriban olyan kiválóságok igazgatták, mint Varjas Béla (OSzK), Mátrai László (Budapesti Egyetemi Könyvtár), Csillik Bertalan (Szegedi Egyetemi Könyvtár), Várkonyi Nándor (Pécsi Egyetemi Könyvtár),

² TAKÁCS József: *Könyvtárügyi jogszabályok gyűjteménye*. Összeáll. — — Bp. 1951. 5–6., ill. 53–54., 58–65.

³ TAKÁCS J.: *i. m.* 11.170/1945. (XII. 8.) M. E. sz. r., 3.730/1947/III. M. E. sz. r. a 110–117. lapokon, ill. a 220/1948/II. 1.) VKM. sz. r. a 119–127. lapokon.

Kovács Máté (Debreceni Egyetemi Könyvtár), vagy éppenséggel Dienes László (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár). Ezek a vezetők bizonyos mértékig tudathasadásosan viszonyultak az OKK-hoz; szerették volna, hogy ott, ahol nekik szükségük van rá, legyen hatalma, ám úgy, hogy őket ne irányíthassa.

Az OKK elhelyezése egyébként célszerű volt: a szemfülesebb kolléganők mindig előre meglátták, valahányszor két bőrkabátos férfiú közeledett az udvaron át, faggatni az OKK akkori elnökét, dr. Telegdi Zsigmondot, a tudós nyelvészt, az éppen esedékes szabotázs-vád felől. Egy helyére pályázó munkatárs igen találékony — ahogy akkor mondták: éber — volt feljelentései terén: a Cukor utcai fölőspéldányraktár csőrepedése éppen úgy „elnöki szabotázsakció” volt, mint az, hogy a külföldi magyar intézeteket ellátta a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet*tel.

Mindez körülbelül 1949 tavaszától zajlott, amikor már nyilvánvaló volt, hogy nemcsak „elhagyott javak” vannak, hanem megszüntetett vagy átszervezett intézmények, amelyek könyvtárait fölőlegesnek ítélték, továbbá működő könyvtárak, hivatalok, amelyek szűkös elhelyezésük vagy a változó idők szelleme következtében akartak megszabadulni régi állományuk egy részétől. Hogy ezen a téren tenni kell valamit, arról irattárunk tanúbizonysága szerint, először Káplány Géza, az ETO kiváló szakértője, akkoriban a Központi Technológiai Könyvtár (a mai OMIKK elődje) főkönyvtárnoka igyekezett meggyőzni az illetékeseket. Beadványt intézett a Magyar Tudományos Tanácshoz, hathatós intézkedést kérve, s e beadvány másolatát, ugyancsak közreműködést kérve, megküldte az OKK-nak is. Az irattárban az a beadvány van meg, amelyet a Káplány-féle kérésre hivatkozva Telegdi intézett a Tudományos Tanácshoz, mellékelve másolatban a VKM-hez felterjesztett, az OKK-nak megfelelő hatáskört kérő javaslatát. Két passzus a javaslatból:

„Egy tudomásunkra jutott eset kapcsán tisztelettel kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megfontolás tárgyává tenni kormányrendelet kiadását felosztaltott, vagy átszervezett intézmények könyvtári állományának megmentése érdekében.

A kormányrendeletnek ki kellene mondania, hogy a jövőben bármely intézmény vagy közület, amelynek könyvtári anyaga van, megszűnése vagy átszervezése esetén hivatalból köteles bejelenteni az Országos Könyvtári Központnak, hogy bizonyos tárgykörű könyvtárral rendelkezik, s ennek további sorsát illetőleg döntést kér. Az illető intézmény vagy közület köteles legyen a felsőbb hely rendelkezésének megérkezétségéig a könyvtár állományát zártan, épségben megőrizni, s az Országos Könyvtári Központ közbenjöttével, az illetékes minisztérium legyen hivatva arra, hogy a könyvtár további sorsáról intézkedjék.”

A felterjesztés, amely egyébként kevésbé volt gyakorlatias, hatástalan maradt.

Ezzel az 1949 márciusában kelt felterjesztéssel egy időben az OKK hozzákezdett egy ún. Duplumközpont kialakításához. Erre saját, kötelespéldányokból származó raktárának felduzzadása is szoríthatta, amely egy akkori kimutatás szerint kb. 6000 mű mintegy 120 000 példánya volt. Ehhez különböző fölőspéldány-szállítmányok járultak. Az irattárban több ilyen ügyirat találha-

tó pl. a Szakszervezetek Országos Tanácsától, az Országos, illetve a Fővárosi Statisztikai Hivataltól, az Állami Erdőgazdasági Üzemi Központtól stb., tanúsítva, hogy leadott törvény- és döntvénytárraikkal, régi, idegen nyelvű regényekkel, elavult folyóirataikkal terhelték az újonnan alakult Duplumközpontot, amely aztán hamarosan a „Fölőpéldány-Elosztó” nevet vette fel. Ha figyelembe vesszük a korábban említett 120 000 kötetnyi kötelepéldányt, meg az újabban beáramló fölőpéldányokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az „állami tulajdonba került könyvanyag” egy része már ekkor elkezdett gyűlni. Ugyanakkor ez a könyvhalom létének pusztá tényével mintegy erkölcsi kényszert jelentett az OKK számára: volt alapja, volt helyisége és volt szervezete a kallódó könyvek összegyűjtésére és továbbosztására.

II. Hatáskör-szerzés

Mint említettük, az 1949 márciusi első próbálkozás arra, hogy kormányrendelet biztosítson hatáskört az OKK-nak a kallódó, a megsemmisülés veszélyének kitett könyvek begyűjtésére, megmentésére, eredménytelen maradt. A következő, ugyanezt kérő felterjesztést már más név szignálja: Telegdi Zsigmond helyére, az OKK vezetői posztjára Zalai Zoltán került. Ő írta alá — még mb. vezetőként — dr. Komjáthy Miklós fogalmazványát, amelyben Ortutay Gyula akkori vallás- és közoktatásügyi minisztert kéri, „szíveskedjék a Központ részére ... általános hatáskört biztosítani. Természetesen a Központ eljárásáról és megtett intézkedéséről minden esetben haladéktalan jelentést fog tenni Miniszter Úrnak”. A felterjesztés 1950. február 20-án kelt.

A következő könyvmentési hatáskört kereső próbálkozás 1950. április 29-én fogalmazódott. A főhatóság még mindig a VKM, de már Darvas József a miniszter. A tárgy ez alkalommal a Belügyminisztérium által felosztatott egyesületek könyvtárainak sorsa. Ez akkor különösen akut probléma volt, hiszen számos — addig legálisan működött — szövetség és egyesület került felosztatásra. A szervezési és tanulmányi osztály részéről Gyöngyösi Nándor így fogalmaz: „A tudományos könyvtárak felügyelete alkalmával általánosan tapasztaljuk, hogy a felosztatott egyesületi könyvtárak anyaga nem mindig kerül megfelelő helyre, mert a juttatásról a belügyminiszter rendelkezik, természetesen a tudományos szempontok elhanyagolásával.” Arra kéri a minisztert, hasonn oda a Belügynél, hogy a tudományos anyag mindenhol az OKK raktáraiba kerüljön, s az gondoskodjék „az anyagnak megfelelő helyre való juttatásáról”.

Itt kell megemlítenünk, hogy 1950-ben már két „szomszédvár” nézett szembe egymással: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, élén Darvas Józseffel és a Révai József vezette, újonnan alakult Népművelési Minisztérium, illetve az OKK és az annak egy osztályából önállósodott Népkönyvtári Központ (NK). Az OKK a „tudományos könyvtárak” ügyét volt hivatott intézni, a NK a

„népkönyvtárak”-ét. Igen ám, de az OKK úgy vélte, hogy a városi könyvtárak is tudományosak, az NK meg úgy, hogy csak a múzeumi, levéltári és egyéb tudományos intézmények gyűjteményei azok; a megyei és városi könyvtárak viszont népkönyvtárak.⁴ Mindebből hatásköri villongás, olykor keresztbe szervezés keletkezett. Az OKK itt is hatáskört szeretett volna magának szerezni, s arra várt, hogy a MMOK (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, amelyet mindenki MUMOK-ként ejtett) mintájára jöjjön létre egy TUKOK (Tudományos Könyvtárak Országos Központja), immár határozott profillal és szankciók lehetőségével. Ehelyett azonban — tudunkkal — mindössze egy VKM rendelet született, amelyet még a hivatalos minisztériumi közlöny sem közölt, csupán a végrehajtó bizottságok (vb-k) kaptak meg (ha ugyan megkaptak). Ez az 1950 augusztusában megjelent 1.011 – 27/1950. (VIII. 14.) eln. 3. VKM. sz. rendelet a tudományos könyvtárak személyi, dologi és elhelyezési ügyeit az OKK hatáskörébe utalta, hangsúlyozva, hogy ezeket az intézményeket egyetlen rendelet sem helyezte a vb-k hatáskörébe, s így a Népművelési Minisztérium fennhatósága alá.⁵ Erre azért is szükség volt, mert már 1950. július elején kezdtek hírek érkezni rendházak feloszlításáról, s július 15-én Kóhalmi Béla, a BM tanácsi főosztályával történt megbeszélés értelmében, táviratilag kérte a megyei tanácsokat a megürült rendházak könyvtárainak zárolására. Mindezt annak ellenére, hogy a szerzetesrendek feloszlítását kimondó 1950. 34. sz. törvényerejű rendelet kihirdetési napja 1950. szeptember 23-a volt, vagyis mire a „szerzetesrendek működési engedélye megszűnését”, s azt, hogy a rendtagoknak a „volt rendházat” három hónapon belül el kell hagyniok, szeptember 23-án közhírré tették, addigra sok épületbe már be is költözött az új „tulajdonos”, ipari tanuló intézettől javítóintézetig, honvédségtől süketnémák iskolájáig. Az OKK és a MMOK kiküldöttei utaztak szerte az országban, hogy ellenőrizzék, a tanácsok valóban zár alá vették-e az ezekben az épületekben lévő könyvtárakat, illetve mentette-e magától vagy tanácsi felkérésre a helyi múzeológus, levéltáros vagy városi könyvtáros e gyűjteményeket.

Ezeknek az utaknak a tapasztalatai némelykor igen lehangelőek voltak. Kóhalmi Béla éppen ezért nem nyugodott, s kitartása, szelíd határozottsága és vitathatatlan tekintélye révén el is érte, hogy 1950. október 14-i dátummal a VKM VII. 4. ügyosztály (vezetője Szabolcska Ferenc) kiadta az 1600 – 15/1950. (X. 14.) VKM. VII. 4. sz. rendeletet, amely ugyan szintén nem jelent meg hivatalos lapban, de amelyet a végrehajtó bizottságok megkaptak. Ez a rendelet a MMOK, a LOK (Levéltárak Országos Központja), illetve az OKK hatáskörébe utalta az „elkallódás veszélyének kitett kultúrjavak”-at, és mindenfajta

⁴ TAKÁCS J.: *i. m.* 147–148. A Népkönyvtári Központ szervezéséről kiadott 4.329/1949. (XI. 26.) M. T. sz. rendelet a „nép- és közművelődési könyvtárak” felügyeleti intézményévé tette a Központot, s mikor ezt a meghatározást részletezi, akkor szerepel a „megyei ügyvezető hatáskörébe tartozó összes könyvtárak” fogalmazás is.

⁵ TAKÁCS J.: *i. m.* 10. és 170–171.

kallódó könyvtár stb. sorsa felőli intézkedésre, illetve a megfelelő intézménynek történő jelentéstételre kötelezte a végrehajtó bizottságokat.⁶

Ez a rendelet, amely Darvas József miniszter aláírásával, valójában miniszteri leiratként ment el a tanácsokhoz, „különösen a lefoglalt szerzetesrendházak, a feloszlott egyesületek és a külföldre disszidált személyek vagyonaival kapcsolatban” kötelezi mentésre a tanácsok illetékeseit. Előírja, hogy miről kell tájékoztatniok az illetékes központokat (az anyag, természete, mennyisége), hogy helyezték biztonságba a helyszínen vagy elszállítás révén, stb. Mindezt — mint említettük — október 14-i kelettel, amikor az illetékes központok, de főképpen Kőhalmi Béla kitartó küzdelme nélkül már nemigen akadt volna jelentenivaló. Ezt a rendeletet lengettük aztán a későbbiekben mindenütt, ahol nem kaptunk megfelelő segítséget, ez volt valójában a jogalap, amelyre hivatkozva intézkedést, támogatást kértünk és kaptunk.

III. Mit tett az OKK, mit tett Kőhalmi Béla?

A szerzetesi könyvtárakra vonatkozó dossziékban a biztonságba helyezésre, a raktári kérdésekre, a hatásköri problémákra, az elvi kérdésekre, s az egyes rendházak könyvanyagára vonatkozó ügyiratok találhatóak. Mindezen iratok között a legkorábbi dátum 1950. július 3-a, amikor is az OKK már a szegedi és pécsi rendházak ügyében ír a Munkaerőtartalékok Hivatalának, amelynek helyi osztályai voltak a megürült rendházak első igénylői. Úgy véljük, hogy az egyes ügyiratok kiragadott szemelvényei helyett szerencsésebb a szót magának Kőhalmi Bélának átadni, aki Hartai Lászlónak, a Népművelési Minisztérium sajtóközigazgatási osztálya vezetőjének válaszolva összefoglalta a rendházak feloszlása következtében kialakult könyvtári helyzetet:

Megkeresésére a rendházak könyvtárainak ügyében tett intézkedéseinkről a következőkben tájékozatom:

A rendházak könyvtárainak ügyében való eljárásra külön hatósági utasítást nem kaptunk. A 214.104/1949. VKM. VI. 2. sz. rendelet alapján Központunk feladata a tudományos könyvtárak védelme. Egyes szerzetesrendházak ellen foganasított eljárások napjaiban felmerült a könyvanyag védelmének kérdése. Hatósági intézkedésekről Szeged és Kalocsa rendházaival kapcsolatban kaptunk első ízben értesítést. Kalocsáról a jezsuita Haynald Observatórium vezetője értesített, hogy az Observatórium műszereinek és könyvtárának lefoglalását a Népművelési Minisztérium megbízottai foganasították. Ezt az intézkedést, mint nem megbízható forrásból származót ellenőriztetnünk kellett. Evégből fordultunk a Népművelési Minisztérium könyvtári főosztályához. Itt Kardos h. osztályvezető tudomására hoztuk, hogy Központunk szándékában áll a lefoglalt rendházakkal együtt nemzeti tulajdonba vett könyvanyag ügyével foglalkozni, minthogy a rendházak könyvanyaga tekintélyes részben tudományos anyag. Kardos h. osztályvezető tudomásul vette, hogy az OKK a könyvanyagot zárt letétként biztonságba helyezi (lepecsételve a helyiséget) és hogy a könyvek felhasználása felől később történik miniszteri döntés. Ahol a rendházakba történt behelyezés folytán a könyvanyag biztonsága veszélyeztetve volt, a biztonságba he-

⁶ TAKÁCS J. i. m. 11. és 171–173.

lyezésről elszállítás útján gondoskodunk. E megbeszélés tartalmát közöltük a Belügyminisztérium helyi tanácsok fősztályával, Palitz elvtárrsal is. A megyei tanácsok vb-[i]t távirati úton kértük a hatósági zár fogatosítására.

Intézkedéseink a megye vagy város vezetőivel, majd a helyi tanácsok v. b. elnökével s a múzeumvezetők és levéltárosok segítségével mindenütt csak a zárt letétbe helyezésben merültek ki. Sürgős esetekben központi raktárakban való elhelyezésben állottak. A következőkben felemlítünk néhány olyan esetet is, amikor elszállítás előtt — nehogy felesleges anyagot kelljen drága pénzért elszállíttatnunk — a könyvanyagot szállítás előtt átfésültük, leválasztva belőle az egyházi propaganda tömegnyomtatványait. Budapesten az OKK raktárába történő elszállítás előtt dolgozóink az Országos Szechenyi Könyvtár dolgozóival együtt selejtezést hajtottak végre az Angolkisasszonyok Váci utcai zárdájában, a jezsuiták Horánszky utca 22. alatti rendházában, valamint a szaléziak Horánszky utca 23. sz. alatti rendházában. A fővárosban egyébként a vb rendelete alapján több helyen beavatkozásunk előtt zúzdába küldték a könyveket. Így a Szentlélek tér 10, Ráday utca 36. sz. alatti rendházakból.

Megbizottaink minden egyes esetben a fogatosított hatósági intézkedések és behelyezések után léphettek a rendházakba, ahol a behelyezett hivatal megbízottját (gondnokát) találtuk. Beavatkozásunk előtt általában, bár megtörtént az előírás szerinti zárolás és lepecsételés, mégis sok helyen a zárat feltörve találtuk [itt „mégis”-től a szöveg törölve]. A legtöbb esetben ezt hatósági segédlettel megbízottunk fogatosította.

Tekintettel arra, hogy kiküldöttünk, illetve megbízottunk kiszállása előtt már számos esetben a helyi szervek intézkedtek, illetve a Munkaerőtartalékok Hivatala, sokhelyütt a könyvtárat a legnagyobb rendtelenségben találtuk. Egyik-másik helyen az ajtó fel volt törve, a könyvek a földön heverték, a katalógusokat szétszedték, illetőleg szétszórták. Általában azonban a könyvtárak állománya lényegében nem csonkult meg. Kivételt képez a pécsi jezsuiták könyvtára, melyben — értesülésünk szerint — mintegy 40%-os a hiány. A szegedi jezsuiták könyvtárából is számtalan munka tűnt el. Máriagyűdön a ferencendi zárdából három eredeti Kossuth-levelet (helybéli információ szerint a megyétől vagy a földművelésügyi minisztériumtól kiküldött) leltározók vittek el. A volt rendházak legtöbbjében a Munkaerőtartalékok Hivatala [sic!] rendelkezett, amelynek kiküldöttjei nem egy esetben hatáskörüket túllépve a könyvtárakról is intézkedtek. Megtörtént, hogy közvetlenül a Papírhulladékforgalmi N. V.-t értesítették, nem számolva azal, hogy a külföldön esetleg drága pénzen eladható könyveket zúzdába küldik. Ez történt pl. Kalocsán. A Papírhulladékforgalmi N. V. megbízottjának megjelenése előtt azonban kiküldöttünk kellő időben közbelépett és a könyvanyag biztonságba helyezéséről gondoskodott. Ily módon a selejtezés megtörténte előtt könyveket az OKK által történt zárolás után senki sem küldhet zúzdába.”

A továbbiakban Kőhalmi felsorolt a helységek betűrendjében 38 helyen 63 rendházat, valamint Budapesten 10 rendházat, mint amelyeket az OKK már zár alá vett. Beszámolóját azzal zárja, hogy „fenti listánk nem teljes, mert a kiszállások még folyamatban vannak. Az 1950. október 12-én kelt levelet Zalai Zoltán írta alá, s a tanulmányi és szervezési osztály vezetője, Ürögdi Györgyné szignálta; valójában azonban a szaktanácsadóként működő Kőhalmi irányította ezt a munkát.

E részletes összeállítás után már csak két, jellemzőnek ítélt, iratot idéznénk az 1950. évi nyári helyzet illusztrálására.

Az egyik Hajdu Elemérné dr. Malán Magda egy 1951. augusztus 3-i feljegyzése, amely — házi használatra — elmondja, hogy Szegeden együtt volt kiszálláson a VKM kollégiumi osztályáról egy fiatalemberrel, aki elmesélte neki, hogy nem ez a szegedi kiszállás volt az első találkozása az OKK-val. 1950 nyarán ugyanis, „amikor a szerzetesi rendházak zárolása megkezdődött, az OKK-

tól egy fiatal elvtársnő volt fenn nála a minisztériumban és kérte, hogy közöljék az OKK-val hogy mikor, melyik szerzetesi rendházat veszik át, hogy a könyvek biztonságba helyezéséről gondoskodhassanak. Ők, mármint a kollégiumi osztály azonban nem tett eleget ennek a kérésnek, mert az ÁVH nem engedte, hogy az OKK-val közöljék a kiürítések időpontját.”

A másik „korfestő” ügyirat ugyancsak Hajdunétól származik: előterjesztés a közoktatásügyi miniszternek címezve 1951. május 22-ről, azzal a céllal, hogy a miniszter hívja fel a Belügyminisztérium útján a tanácsok figyelmét a „könyvek megóvására”. (Itt már globálisan „könyvek”, mert már nem csupán szerzetesi anyagról esik szó.) „A volt szerzetesi könyvtárak, valamint a kallódó magánkönyvtárak biztonságba helyezésével kapcsolatban megbízottaink megütődve tapasztalták, hogy a helyi tanácsok a könyvek értékelésével kapcsolatosan még mindig nem állnak feladatuk magaslatán.” Így történhetett meg, hogy pl. Csornán a volt premontrei könyvtárat a tanács személyügyi előadója kinyitotta, s MMOK-nak eltett festményeket kereteiből kiszedte és a kereteket ünnepi dekoráció céljaira elvitte, miközben a könyvanyagot szétdúlták. Majd így folytatja Hajduné:

„Példaképpen említem meg, hogy Somogytarnócán a Széchenyi kastély könyvtárát az Állami Gazdaság volt vezetője ez év januárjában az udvaron elégette. Amikor megbízottam a somogytarnócai tanács elnökét kérdőre vonta, az a feleletet kapta, hogy a könyveknek nem volt értékük, hiszen idegen nyelven írottak voltak azok.”

Miután — úgy véljük — kellőképpen megvilágítottuk, hogy milyen indokok vezérelték Kőhalmi Bélát — és tegyük hozzá, hogy az OKK valamennyi illetékesét — e pótolhatatlan értékekért folytatott küzdelmükben, rátérünk ennek a „küzdelemnek” egyes etappjaira, mégpedig időrendben.

1950. július 3. Levél a Munkaerőtartalékok Hivatalának a pécsi és szegedi rendházak miatt.

Július 12. Az OKK felkéri a Közületeket Elhelyező Bizottságot (KÖZEL-BIZ), hogy valahányszor „kiutalási intézkedésre” kerít sort, azt az OKK-val is közölje. (Válasz nem érkezett, ezért a levelet Kőhalmi augusztus 12-én is megismételte.)

Július 15. A már említett távirat és levél a megyei és városi tanácsokhoz: a „rendházak könyvtárait zárt letétként átvenni és biztonságba helyezni”, az OKK-t értesíteni „szíveskedjenek”.

Július 20. Előzetes telefon után levél a belügynek a rendházak végett, s feltehetően ennek hatására újabb levél a tanácsokhoz: csak ott zároljanak, ahol már valamilyen más intézmény van az épületben.

Augusztus 11. Kőhalmi jelentése az eddig végzett munkáról a VKM-hez. Ebből kiderül, hogy már 22 helység rendházai ügyében járt el az OKK megbízottja vagy a helyi múzeológus, levéltáros, könyvtáros, akiket az OKK erre felkért. A zárolással azonban a könyvek nincsenek még biztonságban. „A lefoglalt rend-

házakba helyezett oktatási intézmények és hivatalok átalakítási munkálatokba kezdenek; a könyvtárhelyiségeik felszabadítása, a könyvanyag elszállíttatása sok helyütt sürgőssé válik". Raktárhelyiségeket kér tehát, ahol a nagy könyvtárak képviselőinek bevonásával, központilag osztható szét a könyvanyag. Tekintettel a könyvek rendkívüli értékére és arra, hogy a rendházakba behelyezett testületek több minisztérium hatáskörébe tartoznak, minisztertanács útján kiadott általános rendelkezést (és póthitelt) kér.

Augusztus 14. Kőhalmi újabb hosszú felterjesztést, úgyszólván segélykiáltást intéz a miniszterhez. A zirci és a pannonhalmi rendházakról azt a hírt kapta, hogy oda „valamely közcélú intézmény helyeztetett be.” (A hírt egyébként a Papírhulladékforgalmi N. V. igazgatójától vette, aki viszont vidéki begyűjtői révén értesült az ügyről.) „... fenntartással jelentem Miniszter Úrnak, de jelentést mégis kell tennem, mert olyan két könyvtárról és levéltárról van szó, amelyek sértetlensége, hiánytalan megőrzése elsődrendű nemzeti kötelesség.” [Nota bene: Pannonhalmán nagy meglepetéssel fogadták az OKK lóhalálában leszalasztott kiküldöttét, de Zircen a hír igaznak bizonyult, s mielőtt a ciszterek gyönyörű könyvtára Reguly Antalról elnevezve az OSzK műemlékkönyvtárává alakult volna, többször ki is bontották a falát a katonák, illetve az oda betelepített ipari tanulók is.] Kőhalmi felterjesztését azzal folytatta, hogy ismételten sürgeti a minisztertanácsi rendeletet s a főúri könyvtárak ügyében is intézkedést kér, hiszen a kastélyokba is különböző intézmények kerülnek, s így azok is veszélyeztetettek.

A segélykiáltások nem hatástalanok: ugyanaznapi, augusztus 14-i dátummal jelenik meg a már említett 1011 – 27/1950. eln. 3. VKM. sz. rendelet, amelyet a tanácsok végrehajtó bizottságai kaptak kézhez, s amely arra hívja fel figyelmüket, hogy a tudományos könyvtárak ügyeiben az OKK az illetékes. Ez ugyan vajmi csekély eredmény, de ahhoz elegendő, hogy augusztus 16-i dátummal Kőhalmi megbízólevelet adathasson ki („többeknek” — ahogy ezt piros ceruzával ráírta a megbízás irattárban maradó másolatára). Ez a megbízólevél felhatalmazta az OKK által felkért helyi levéltárosokat, múzeológusokat stb., hogy zár alá vétellel, sürgősség esetén előzetes selejtezés utáni elszállítással gondoskodjanak a szerzetesi könyvtárak biztonságba helyezéséről. Ehhez az intézkedéshez Kőhalmi a fenti rendeleten kívül is kapott „jogalap”-ot.

Augusztus 15-én ugyanis a VKM illetékes osztályvezetője, Szabolcska Ferenc utasította az OKK szervezési osztályát, hogy azonnal szálljanak ki a veszélyeztetett vagy annak látszó rendi könyvtárakba s vegyék azokat zár alá. „Elsősorban Pannonhalma és Zirc! Igyekeztek a kiküldött megmagyarázni, hogy a könyvtárhelyiségeket, legalábbis addig, míg a könyvek elhelyezéséről gondoskodás nem történik, hagyják érintetlenül.” — Így hangzik a „Szabolcska utasítása” feliratú, Kőhalmi Béla osztályvezetőnek címzett feljegyzés.

Augusztus 18. Újabb két felterjesztés megy a VKM-hez. Az egyik raktárhelyiségeket kér, elsősorban Budapesten, illetve hathatós intézkedést a minisz-

tertől a Közületeket Elhelyező Bizottságnál. A másik 18-i irat szintén Kóhalmi Bélától származik. Hosszú tervezet, amelyet mindkét miniszter, a vallás- és közoktatásügyi és a népművelési megkapott, és amely a „nemzeti tulajdonba vett könyvtári, levéltári és múzeumi anyag” védelmében, a zúzdába küldés megakadályozására a selejtezés szabályait oly módon rögzíti, hogy meghatározza, kik és mit selejtezhettek. Ez a tervezet került aztán, bizonyos változtatásokkal a később mindig idézett, az OKK-nak, MMOK-nak és LOK-nak hatáskört biztosító 1600–15/1950. (X. 14.) VIII. 4. VKM. sz. rendeletbe.

Szeptember 15. A MMOK, LOK és OKK — még a fent említett rendelet kihirdetése előtt — tárgyaltak és szoros együttműködésben állapodtak meg. Ennek értelmében kijelölt felelősök útján kölcsönösen tájékoztatják egymást, a kiszállásokat is közös terv alapján bonyolítják le, a MMOK a tudomása szerint már igénybe vett épületek jegyzékét a másik két intézménynek megküldi, szeptember 25-ig, megadott szempontok szerint, rendelettervezetet készítenek, amelyet közösen terjesztenek a VKM elé, az „anyagmentéssel” kapcsolatos kérdéseket mindegyik közület az Országos Pártközpont elé is terjeszti saját kerületén keresztül, továbbá együttesen összeállítanak egy „tájékoztató brosúrát, amely tartalmazza mindazokat a Szovjetunióban megkötött [sic!] intézkedéseket, amelyek a levéltári, múzeumi és könyvtári anyag megmentését célozták”, végül közös raktárszervezési és szállítási akciókat igyekeznek lebonyolítani.

Az OKK-t ezen az értekezleten Kóhalmi Béla és Hajdu Elemérné képviselték. Ez az együttműködési megállapodás — nyugodtan állíthatjuk — az OKK számára volt a legfontosabb és a leggyümölcsözőbb. A helyi múzeumok és levéltárak révén a másik két központnak mindenütt vidéken voltak művelt, szakképzett emberei, akiket a veszélyeztetett értékek mentésével megbíztak. Tudományos könyvtár azonban nemigen volt vidéken, s a városi könyvtárak dolgozói nem is mindig álltak a helyzet magaslatán. A helyszíni kiszállásokhoz pedig — holott legtöbb helyen volt érdekelve — nem rendelkezett az OKK elegendő kiküldhető munkatárssal. „Gyorsan mozgó alakulata” elsősorban Oláh Géza volt, de az olyan kiváló tudományos munkatársak, mint dr. Komjáthy Miklós, dr. Ferenczy Géza, Hajdu Elemérné ugyancsak útra kellett keljenek, különösen az első időkben. Így aztán nyilvánvaló, hogy a megegyezés megkönnyítette az OKK helyzetét. Nem egy és nem két kiváló múzeológus és levéltáros ügködött annak érdekében, hogy mentse a rendi könyvanyagot. Soós Imre Egerben, Bán Imre Gyöngyösön, Kaposvári Gyula Szolnokon, Fitz Jenő Székesfehérvárott, hogy csak néhány nevet említsünk előljáróban, intézkedtek, huzakodtak a hatóságokkal, szállítottak, olykor a saját zsebükből hitelezve az OKK-nak. (Igaz, nem teljesen önzetlenül tették, mivel ez idő tájt még az volt az elképzelés, hogy ők is részesülnek a számukra fontos forrásmunkákból, s a többi könyv is a nagyobb városokban marad tudományos könyvtárként.)

Szeptember 18. az OKK már fel is kéri a MMOK-ot arra, hogy szólítsa fel vidéki múzeológusait a könyvtárak megmentésére, és intézkedéseikről értesítsék

az OKK-t. Ugyanaznap sikerül az OKK első új raktárhelyiségét is „felderíteni”: a Lövölde téri volt Kairó kávéház volt az. Mostantól ide is lehet szerzetesi könyvanyagot szállítani, nemcsak a Fölőspéldány-Elosztó túlsúfolt raktárába.

A megfelelő iratrendezők még számos aktamásolatot tartalmaznak, így pl. az új rendeletre hivatkozva felkérést a megyékhez, hogy jelentsék a védendő rendházakat, a Munkaerőtartalékok Hivatalához, hogy ne ők akarjanak intézkedni a selejtezések ügyében. „Jól tudjuk, hogy a lefoglalt anyag jó része selejtezendő, de annak elbírálása, hogy mi tartassék meg, mi menjen zúzdába, Központunk feladata” — ideologizált az OKK. Kőhalmi Béla még a szállító vállalatnak, a BELSPED-nek is ír, hogy a vezetőt kérje, figyelmeztetné beosztottjait az anyag épségének védelmére. Közben terveket is fogalmaz a tudományos könyvtárak állományának kiegészítésére, az ősnymtatványok, antikvák és a régi magyar könyvek (RMK-k) szétosztásának sorrendjére stb. Mindezeknél az apróbb-nagyobb nehézségekkel kapcsolatos levelezéseknél, tervezgetéseknél fontosabb azonban, hogy időközben az állam s a katolikus egyház Paritásos Bizottságot hozott létre. A paritás csak a névben volt meg, mivel hatalmi súlycsoportjuk — az államé és az egyházé — nem volt azonos, mégis ez elegendő volt ahhoz, hogy 1951. január 4-én Kőhalmi tárgyalásai eredményeként összeülhettek az OKK és a Paritásos Bizottság képviselői és megállapodást hozhattak létre. Alábbiakban közöljük az akkor felvett jegyzőkönyv teljes szövegét, az irattári példány másolatát.

Kőhalmi Béla — a tárgyalás jegyzőkönyvét vezető Dörnyei Sándor szíves közlése szerint — kész tervezetet terjesztett a két egyházi megbízott elé, akik azt mindössze azzal a kéréssel egészítették ki, hogy a rendtagok kaphassák meg személyes holmijaikat (ebben az esetben könyveket, iratokat). Ezt a pontot természetesen Kőhalmi azonnal elfogadta.

Az iratok között rábukkantunk Komjáthy Miklósnak egy feljegyzésére, amely 1951. január 29-i dátummal arról szól, hogy Kőhalmi Béla véleménye szerint ugyanezeket az elveket kell érvényesíteni a volt református intézmények esetében is. „Kivételt képeznek azok a könyvek, amelyek a katolikus egyházzal folytatott hitviták és más protestáns egyházakkal való egyesülés problémáival foglalkoznak. Ezek a könyvek akkor is meghagyhatók a református egyház birtokában, ha 1867 előtt jelentek meg.”

A jegyzőkönyvbe foglalt megállapodás — és egy erre alapozott részletes válogatási „Utasítás” — volt az alapja az elkövetkező idők tevékenységének. 1951. január 4-én írták alá, január 15-én már megkezdődtek a vidéki kiszállások, amelyek során az OKK megbízottai a rendházak könyvgyűjteményeit, darabról darabra átválogatva, szétválasztották államot és egyházat megillető részre. Ezek az OKK megbízottak a legtöbb esetben négyen voltak: Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor, Reményiné Vida Erzsébet és Wix Györgyné, akkor még László Boriska. (A Paritásos Bizottság Szociális Albizottságának nevezett illetékesei esetenként jelölték meg a helyi képviselőket, akik maguk nem vettek részt

J e g y z ő k ö n y v

Készült 1951. január 4-én az Országos Könyvtári Központ helyiségében a volt szerzetesi könyvtárak kiválogatása ügyében.

Jelen vannak: Kóhalmi Béla, Ürögdi Györgyné, Dürnyei Sándor az Országos Könyvtári Központ megbízottai, Szörényi Gábor és Paulai Imre, a Paritásos Bizottság megbízottai.

A bizottság a válogatás irányelvei tekintetében a következőkben állapodott meg. A bizottság megállapítja, hogy ebben az ügyben az Országos Könyvtári Központ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kapott utasítás alapján a Paritásos Bizottság megegyezése értelmében jár el. A válogatásnál az állam képviseletében az Országos Könyvtári Központ intézkedik.

A válogatás tárgya az eljárás jelenlegi ítemében a nemzeti tulajdonba vett szerzetesi könyvtárak teológiai, vallásos és hitbuzgalmi része.

A válogatásnál jelen kell lennie az Országos Könyvtári Központ megbízottjának, a válogatáshoz delegált nagy könyvtárak és szakkönyvtárak képviselőjének, továbbá jelen lehet felvilágosítás, indítvány megtétele céljából a Paritásos Bizottság egy-egy megbízottja is.

A volt szerzetesek meghagyott plébániáinak és szerzetesházai könyvtárainak meghagyása (míthogy e helyeken csak kis kötetsszámú használati jellegű egyházi és vallásos irodalom van) az Országos Könyvtári Központ jelenlévő megbízottjai véleménye szerint inakolt; erről a benyújtandó jegyzékek alapján fog ilyen értelemben határozni.

az Országos Könyvtári Központ tudományos könyvtárak szempontjából elvben igényt tart minden 1867 előtt megjelent munkára.

igényt tart továbbá a füzetes és egyleveles anyagból a külföldi hungaricára.

Ugyancsak közvetlenül kiemelendő minden esetleg található fasiszta könyv és folyóirat. az anyag idevágó részénél a fennálló törvényes rendelkezések értelmében jár el az Országos Könyvtári Központ.

az egyházi és ~~paritásos~~ vallásos jellegű könyvanyagból a tudományos könyvtárak számára az Országos Könyvtári Központ igényt tart a teológia klasszikus műveire (patrologia is), továbbá az ateizmussal és a tudomány és vallás viszonyával foglalkozó tudományos jellegű munkákra.

igényt tart az Országos Könyvtári Központ az enciklopédikus jellegű vallásos és egyházi művekre, a dogmatörténeti munkákra, továbbá a Jézusról és az apostolokról szóló tudományos monográfiákra és a szentek élettörténetéről szóló tudományos művekre.

A gyakorlati teológiai művek (vallásos elmélkedések, imakönyvek, vallásos elbeszélések, legendák, egyházi szónoklatok stb.) közül az Országos Könyvtári Központ igényt tart a magyar egyházi zene kottás műveire és az egyházi művészetéről szóló művekre.

A lelkipásztori működésre vonatkozó (morális, aszkézis, misztika, homiletika, pasztoráció, stb.) munkákra az Országos Könyvtári Központ nem tart igényt.

Ugyancsak nem tart igényt az Országos Könyvtári Központ a liturgikai és szentségtani művekre, kivéve a liturgiátörténeti munkákat.

A tudományos könyvtárak tényleges szükséglete szempontjából az Országos Könyvtári Központ teljes mértékben igényt tart

- a. az egyház és a szerzetesrendek szervezetére, kormányzására vonatkozó művekre (konzíliumok, szinódusok, egyházi és szerzetes-cintárak stb.)
- b. az egyházi testületekre, egyesületekre, intézményekre vonatkozó dokumentációs anyagra,
- c. egyháztörténeti, összehasonlító vallástudományi művekre. beleértve a rendtörténeteket is, és minden nem-keresztyen vallásra vonatkozó munkára,
- d. az egyházi modernizmusra, egyesítő mozgalmakra és a protestáns vita-irodalomra vonatkozó művekre,
- e. a biblia szövegekritikai kiadásaira, valamint a művészi illusztrációkkal ellátott bibliákra.

A fentebb részletezett teológiai és vallásos jellegű tudományos munkákból tudományos könyvtáraink számára általában legalább 4-4 példányt tart meg az Országos Könyvtári Központ (ebből 1-1 példányt a Központi Hittudományi Főiskola könyvtára részére biztosít). Áll ez különösen az enciklopédikus jellegű munkákra, az egyháztörténeti és a tudomány kutatás szempontjából nélkülözhetetlen munkákra többes példányok esetében, figyelembevéve a tényleges szükségletet, több példányra is igényt tart az Országos Könyvtári Központ.

A nem egyházi és nem vallási jellegű irodalomra (beleértve az irodalomtörténeti kutatás szempontjából értékes szépirodalmat is) a tudományos könyvtárak egyeteme számára igényt tart az Országos Könyvtári Központ. Ebből az anyagból az egyház rendelkezésére bocsátja az Országos Könyvtári Központ a tudománytörténet szempontjából nem fontos könyvanyagot.

A rendtagok személyes tulajdonát képező, bélyegzővel el nem látott könyvanyag, amennyiben a tulajdonjog kérdése igazolható, visszaadandó a rendtagoknak. Ugyancsak visszaadandó a könyvanyag közé került minden személyes okmány és kézirat.

A tudományos könyvtárak igényeinek figyelembevétele alapján az Országos Könyvtári Központ jelenlévő megbizottai a lehetőség szerint ugyancsak visszaadhatónak vélik az irodalmi, művészeti és tudományos segédeszközöket (atlaszok, szótárak, táblázatok stb.) is.

A visszaadásra kerülő könyvanyag arányában, amennyiben az állványzat-egységet nem bontják meg, könyvállványok is visszaadhatók.

K.m.f.

Kutalmi Béla
 Központi Könyvtár
 Jónyi Sándor

Szörényi Gábor
 Rendszerint

a válogatásban, csak átvették a visszaadott könyveket, általában a volt rendház melletti templom, plébánia számára.) Mi négyen voltunk a mozgékony ifjúság, akik oda „szálltunk ki”, ahová a szükség kívánta, s közben csodálattal adóztunk annak a szívós küzdelemnek, amelyet Kóhalmi Béla — persze főnöke, Zalai Zoltán, az OKK akkori vezetője teljes támogatásával és tegyük hozzá, Szabolcska Ferenc, a VKM illetékes osztályvezetője segítségével is — folytatott a legkülönbözőbb intézményekkel hatáskörért, pénzért, raktárhelyiségért, de főképpen megfelelő, a könyveket védő azonnali intézkedésekért. (Kit láttunk, ha a szeretett és tisztelt „Béla Bácsi”-ra néztünk? Egy alacsony, törékeny, őszülő, busa szemöldök alól csodálatosan tiszta és ragyogó tekintettel a világba néző, számunkra, akkori 24–26 évesek számára idősecske urat, aki a nyári napokban a rendkívüli melegben úgy ült borzasztóan napsütötte szobájában, hogy kis zöldsildes vászon sapkáját nedvesen tette a fejére. Ám forróság ide, hideg tél oda, mindig futotta energiájából a sürgető, kérő, intézkedő levelekre, az előrelátó intézkedésekre.) Kérésére került tulajdonképpen már 1950 októberében az osztályra Dörnyei Sándor, éppen a rendi könyvtárak ügyeinek intézésére, s ugyanezért 1951. január 2-ával Borsa Gedeon. Kóhalmi Béla ugyanakkor tanított az egyetemen, s intenzíven kivette részét az osztály által szervezett könyvtárosképző tanfolyam előkészítésében — bár annak fő mozgatóereje Fitz József volt. Kóhalmi Béla a francia forradalom példáját emlegetve kötelességének érezte, hogy az akkori politikai szempontokat ellensúlyozva, az „ellenséges”-nek, klerikális”-nak, „felesleges, mert idegennyelvű”-nek ítélt nemzeti vagyont megmentse. Mint a magyar könyvtárügynek annyi más területén, e téren is hervadhatatlan érdemei vannak e szerény, soha előtérbe nem tolakodó, kedvesen közvetlen, minket fiatalokat mindig segítő és tanító embernek.

Ugyanitt meg kell még emlékeznünk Fitz Józsefről is. Míg Kóhalmi Béla az elvi és hatásköri kérdésekben kiharcolta a szükséges döntéseket, addig Fitz — tán kényszerűen háttérben maradva, mint a múlt rendszer „megtúrt maradványa” — ennek a munkának a rendszeres, módszeres alapvetését szervezte meg, amely nélkül a könyvek mentése nem mehetett volna olyan alaposan végbe, de még ez az emlékezés sem íródhatna meg. Az ő szervezésében készült az osztályon a *Magyar Minerva* utolsó teljes kiadása⁷ alapján kardex-nyilvántartás valamennyi szerzetesi könyvtárról. Minden intézkedés rákerült a megfelelő kardex-lapra, s így ellenőrizhettük, melyikkel mi történt az adott időpontig. Ez a kardex-nyilvántartás elveszett, de megmaradt — sajnos a helységek szerinti rész A-B betűinek kivételével — az általa felfektetett osztályirattár szerzetesi ügyekkel foglalkozó része, amely leginkább megőrizte e munka emlékét.

⁷ *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak, tudományos intézetek, tanintézetek, bizottságok, tannácsok, tudományos és művészeti társulatok, közművelődési egyesületek évkönyve. Kiad. az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. VI. 1930–1931. Bp. 1932.

IV. A rendházi könyvtárakról általában

Mielőtt az egyes szerzetesházak könyvtáiról szólnánk, általánosságban szeretnénk képet adni arról, hogy mit is jelentettek ezek a gyűjtemények a nemzeti kultúrkincs, a kulturális örökség szemszögéből. A mennyiségről: Dörnyei Sándor egy 1951. június 8-án kelt jelentése szerint „Vidéken kb. 80 helyen kb. 750 000 kötetre terjedő szerzetesi könyvanyag van, Budapesten pedig kb. 120 000”, míg László Boriska 1951 augusztusában egy „Összefoglaló beszámoló...”-ban 22 budapesti könyvtár 80 000 kötetet kitevő anyagáról beszél, amelyhez vidéken 75 helységben, mintegy 120 könyvtárban összesen kb. 650 000 kötet járul. Horváth Viktor pedig az államosított könyvanyaggal foglalkozó tanulmányában⁸ a *Magyar Minervára* hivatkozva 70 rendházzal és 53 szerzetes iskoláról szól, mint olyanokról, amelyekben számottevő könyvanyag volt. A mennyiségnél lényegesebb a könyvek, dokumentumok „minősége.” Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozóiként később alkalmunk volt meggyőződni arról, hogy a nemzeti gyűjtemény teljessége szempontjából milyen hihetetlen gazdagodást, kiegészülést jelentett (magyarországi kiadványok, magyar vonatkozású dokumentumok tekintetében elsősorban) ez a könyvanyag. A női rendházakban inkább jelentéktelen volt az állomány, ám a férfi tanítórendek, jelesül a piaristák, ciszterek, bencések stb., amelyek a világi tudományokban is lépést tartottak korukkal, annál értékesebb anyaggal bírtak. Igen értékes és nagy mennyiségű régi könyvük volt azoknak a rendházi könyvtáraknak, amelyeket a 18. századi feloszlítás nem érintett, sőt néhol még gazdagított is, elsősorban egyes ferences rendházak esetében.

Két olyan egyházi gyűjtemény volt — amelyet igen sok tárgyalás árán — az OKK-nak sikerült épségben megőrizni: a Zirci Cisztercita Könyvtár, illetve a gyöngyösi ferences gyűjtemény, amelyeket önállósodásukig mint az Országos Széchényi Könyvtár műemlék-könyvtárait lehetett fenntartani. Kincseik, ritkaságaik csak a Régi Magyar Nyomtatványok vagy a Sajó – Soltész féle ősnymtatványkataszter révén feltártak. De vajon hány kutató tud e könyvtárak egyéb értékeiről, s ha esetleg tud is róluk, hányszor kutat bennük?

Egyébként Kóhalmi Béla — a MMOK és a LOK ilyen irányú igényeinek többszöri hangsúlyozása ellenére — ezt a könyvanyagot eredetileg az egyes vidéki könyvtárak regionális tudományos központokká való fejlesztésére szánta.⁹ Az akkor még meglévő, régi alapítású városi könyvtáraknak kívánta juttatni a forrásértékű könyveket, a használható segédkönyveket, a helytörténeti anya-

⁸ HORVÁTH V.: i. m. 242.

⁹ Az OSzK-KEO 30. sz. irattartójában szerepel egy összeállítás KÓHALMI Béla sk. javításaival *Műzeumi tudományos szakkönyvtári kézikönyvtárak kiegészítése a szerzetesi anyagból* címmel. Ennek mindjárt az első pontja kimondja, hogy „Ott, ahol a valóságos helyzet folytán az átadandó anyag előreláthatólag soká nem lesz szervesen beállítható a felfejlesztendő városi könyvtárba, a válogatás a múzeumi és levéltári igények messzebbmenő figyelembevételével történjék...”

got és természetesen mindazt a szépirodalmat, amelyet az akkori kultúrpolitika megtűrt. Ám a városi könyvtárak, ún. közművelődési könyvtárakká alakulva, a Népművelési Minisztérium hatáskörébe mentek át, helyiségeik sem voltak megfelelőek, s így a nekik szánt anyagot átvenni nem akarták, esetleg nem is tudták. Kevés olyan intézmény volt, mint a bajai, ahol az akkor ifjú könyvtáros, Gerő Gyula szívesen és lelkesen várta a könyveket. Ugyanakkor a helyi múzeumok és levéltárak örömmel fogadták volna a számukra fontos anyagot, ám éppen a helyi tudományos könyvtárak kialakításának szándéka miatt, csak korlátozott mennyiségben kaphatták meg. Egy-egy válogatásról előre értesítést kaptak így is, s esetenként a helyszínen bizonyos könyvmennyiséget átvehettek.

Ennyi év után, a történetek ismeretében, nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy a Kóhalmi-féle fejlesztési perspektíva megghiúsulását is szerencsének lehet tekinteni. A későbbi évek közművelődési politikája ugyanis a városi könyvtárakba került szerzetesi eredetű könyvanyag egy jelentős részét végveszélybe sodorta volna. Így azonban, látva, hogy a Népművelési Minisztérium nem partnere az OKK-nak a tudományos könyvtárrá fejlesztési elképzelésekben, a francia forradalom „département”-ok szerinti „Dépôt”-ira, könyvraktáira emlékeztető módon az OKK, majd jogutódja az NK (Népkönyvtári Központ) ún. tájraktárakba gyűjtötte a könyveket, míg Budapesten a hosszas bürokratikus harcok árán szerzett, a város legkülönbözőbb pontjain elterülő raktárhelyiségeibe szállította azokat, majd e központosítás után megszervezte módszeres szétosztásukat.

Volt egy csoportja a szerzetesi könyvanyagnak, amelyre vonatkozóan az OKK már 1951 júniusában megvitatásra szánt tervezetet készített és „Sürgős hozzászólásra!” megjegyzéssel megküldött az OSZK-nak, az MTA könyvtárának és a négy egyetemi könyvtárnak. Ez pedig az ősnymotatványok, RMK-k és a 16. századi könyvek csoportja volt. Kóhalmi a magyar vonatkozások esetében az OSZK-t, minden egyébnél a budapesti Egyetemi Könyvtárt javasolta első helyre a szétosztásban. Az OSZK erre azonnal, udvariasan, bár meglehetősen ingerülten reagált: „Minden országban a nemzeti könyvtár az ország első, muzeális jellegű könyvtára. . . Nemcsak hungarica-könyvtár az Országos Széchényi Könyvtár, muzeális feladatai éppen olyan fontosak.” Majd lejjebb „... teljesen szokatlan és merőben indokolatlan . . . korlátozás. . . ” Végül Varjas Béla javaslata szerint járt el az OKK, s minden ilyen jellegű anyagot elsőként az OSZK kapott meg. Mi mindjárt az állam és egyház közötti válogatáskor vadásztunk az ősnymotatványokra, régi magyar könyvekre és „vetustisimákra”, meg persze a kéziratokra, s minden útijelentésükben fel is tüntettük, hogy honnan hány ilyen dokumentumot hoztunk magunkkal, vagy küldettünk ládában magunk után. Egyébként a térképeket, zeneműveket, kéziratokat, kőnyomtatványokat válogatás nélkül megkapta az OSZK illetékes különgyűjteménye, s adta tovább annak, akinek akarta, csakúgy mint az előbb említett értékeket. (Később azonban visszaadta a fölösleges darabokat a Könyvelosztó-

nak, ill. Mátrai László válogatott 16. századi kiadványokat az Egyetemi Könyvtárnak.)

Még egy dokumentum-csoport volt, amelyet azonnal átadtunk az OSzK-nak, bár nem túlságos lelkesedéssel fogadták. Az OSzK kéziratárában található jelenleg is ez a „csoport”: a könyvtárak katalógusa, lettek legyen azok cédulakartotékok, leltárkönyvek vagy könyvformátumú jegyzékek. Így hát, ahol voltak ilyenek, s vandál kezek nem szórták szét, azok ma is rendben dokumentálják egy-egy szerzetesház könyvtárának anyagát; a szétszórt cédulákat is gondosan összeszedtük, elhoztuk, de rendezetlenül adtuk át. Nyomatott katalógusokon kívül is maradt tehát dokumentum ezekről a gyűjteményekről.

V. Az egyes könyvtárak sorsa

Mint a bevezetőben már említettük, emlékezetünkön kívül két írásos anyagra támaszkodhatunk: az OSzK–KEO irattárban a „Szerzetesi könyvtárak ügyei” feliratú csomagban fellelhető anyagra, továbbá Borsa Gedeon egykorú naplójára. Mindkettőnek van azonban valamelyes hiányossága. A helységek betürendjébe szedett szerzetesi könyvtári jelentésekből az A-B pallium hiányzik, így tehát a Budapestre vonatkozó anyag is, Borsa naplójából meg az 1950 nyaratól 1951. január 2-ig eltelt időszak, mivel ő csak ezen a napon lépett be az OKK kötelékébe. Első elképzelésünk az volt, hogy Borsa naplóját követjük, mint egy könyvtári Ariadne-fonalat s így kronológiai rendben haladva szólunk az egyes gyűjteményekről. Ezt a gondolatot el kellett vetnünk, mert Borsa belépését megelőzően is sokféle fontos intézkedés történt az egyes könyvtárakkal kapcsolatban, másrészt 1951-ben sem mindenütt ő volt a kiküldöttük egyike, tehát — bár igen sok helyen megfordult — mégsem tudhatott a naplója valamennyi házról.¹⁰

Záró fejezet

A szerzetesi könyvanyag átválogatása kb. 1952 közepére befejeződött. Ez egybeesett az Országos Könyvtári Központ megszűnésével. Ez az intézmény már régóta szálka volt sokak szemében, a tudományos könyvtáraktól a Népkönyvtári Központig, illetve a Népművelési Minisztériumig. Végző csapásnak alighanem egy szovjet könyvtárügyi szakértő budapesti látogatása bizonyult, akinek kijelentésére hivatkozva, miszerint ilyen intézmény a Szovjetunióban nincs, „ki lehetett lőni” az OKK-t. Ugyanakkorra az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző ad hoc megoldások, szétosztási, feldolgozási elképzelések, mint

¹⁰ Az eredeti tanulmányban ezek után következnek az egyes könyvtárakra vonatkozó részletezés, betürendben.

a városi könyvtárak, múzeumok, levéltárak közvetlen feltöltése, helyi tudományos könyvtárak létesítése, az OKK Fölőspéldány-Elosztójának jegyzékein keresztül történő igény-begyűjtés stb. nem vezethetnek eredményre. Annál is kevésbé, mivel a szerzetesi könyvanyaghoz időközben igen sok egyéb könyv is „ömlesztődött”. Így hát a könyvek egységes szempontok szerinti feldolgozására és szétosztására részletes tervezet készült — főképpen Borsa Gedeon és Dörnyei Sándor, kisebb részben Babiczky Béla érdeméért. A tervezet összeállítását bizonyos mértékig megkönnyítette, hogy 1951 végétől az OKK ún. tájraktárakba gyűjtötte össze a különböző helyiségekben, különböző forrásokból felhalmozódott könyveket. Budapest, Debrecen, Pécs, Sopron és Szeged adtak helyet ezeknek a tájraktáraknak, ahonnan aztán már helyszíni csoportosítás után, sürgősségi sorrendben lehetett Budapestre szállítani további feldolgozás végett a könyveket. A szerzetesi könyvek anyaga itt már végleg elvegyült az OKK által szisztematikusan begyűjtött kallódó magánkönyvtáraknak, államosított házaknak, könyvkereskedéseknek és antikváriumoknak a könyvtárügy által kiválasztott könyvhalmaival, meg az 1952 közepére már teljesen csődbe jutott Fölőspéldány-Elosztóban felgyűlt hatalmas restanciával.¹¹ Elvegyült, de mint „állami tulajdonba vett könyvanyag” egyszersmind megmenekült a zúdtól és bekerült a tudományos kutatás látószögébe.

WIX, BORBÁLA

La fortune des bibliothèques monastiques

En 1950–1951, la plupart des ordres religieux de Hongrie furent dissous par le pouvoir communiste. L'étude s'occupe de la fortune des bibliothèques de ces ordres religieux, qui aurait pu être beaucoup plus défavorable, s'il n'y avait eu de gens passionnés pour la culture et les livres, qui tâchaient de faire tout leur possible pour sauver ce stock de livres resté sans propriétaire. C'est le Centre Bibliographique National qui était l'institution qui, bien qu'il n'eût pas de „pouvoir”, se chargeait de rassembler les livres égarés et de les distribuer parmi les bibliothèques convenables. A partir de 1949, les directeurs du Centre activaient de sauver les collections de livre de haute valeur de ces institutions supprimées. Ils demandaient une attribution aux autorités supérieures diverses pour l'achèvement de ce travail. Enfin, en 1950, les affaires de placement personnel et matériel des bibliothèques scientifiques ont été renvoyées dans la compétence du Centre Bibliographique National. Par suite du décret ayant force de loi N° 34/1950, se rapportant à la dissolution des ordres religieux, des „propriétaires” nouveaux ont été installés dans les maisons des ordres religieux, des „propriétaires” nouveaux ont été installés dans les maisons des ordres religieux, de la part desquels les bibliothèques devaient courir un grand danger. C'est seulement grâce aux décrets sollicités par le directeur du Centre, Béla Kóhalmi, qu'on a pris des mesures pour mettre en sûreté le stock de livres en question. Par la suite, à la base des écrits contemporains et de ses propres souvenirs, l'auteur analyse en détail l'activité du centre Bibliographique, développée pour sauver du pilon ce stock de livres de grande valeur.

¹¹ HORVÁTH V.: *i. m.* 246.: „Az egész könyvmennyiség [1952.] november 15-i becslés szerint 3 783 000 kötet. . . ”